

غالب و مغلوب: حسابی ناشناخته و گونه‌ای شکل نایافته

چکیده

فالنامه‌ها از انواع ادبی‌ای در زبان فارسی هستند که سیر تحول آن‌ها تابحال مورد بررسی قرار نگرفته است، یکی از صورتهای پیشینی فالنامه‌ها "حساب غالب و مغلوب" است که در متون ادبی و تاریخی فارسی بازتاب یافته است. از شاخص‌ترین این متون خسرو و شیرین نظامی است، در ضمن این منظومه، فرهاد از مقوله‌ای به نام «حساب غالب و مغلوب» به گونه‌ای مبهم سخن می‌گوید که دریافت فحوای بیت با دشواری همراه است. همانطور که از واژه حساب برمی‌آید، غالب و مغلوب نوعی محاسبه ریاضی است که در ابیات نظامی نحوه محاسبه آن مشخص نیست و شارحان آثار نظامی نیز به نحوه محاسبه و چستی آن نپرداخته‌اند. در واقع غالب و مغلوب نوعی فال و پیشگویی است در قالب اعداد. این حساب اغلب در جنگ کاربرد دارد و مدعیان آن بر این باورند که با این حساب می‌توانند طرف پیروز جنگ را پیش از ورود به جنگ مشخص کنند. در این مقاله ما با استفاده از روش کمی و توصیفی، پس از بررسی نمونه‌های غالب و مغلوب در متون چاپی و خطی فارسی، و نگاهی بر منابع غیرفارسی به ارائه نمونه‌های موجود در متون شاخص فارسی از این مقوله می‌پردازیم؛ سپس با استفاده از این منابع، ساختار و چگونگی محاسبه "غالب و مغلوب" و نحوه استفاده از آن برای یافتن طرف غالب و طرف مغلوب در جنگ و موارد دیگر استفاده از آن را بیان خواهیم کرد.

کلید واژگان: غالب و مغلوب، نظامی، فالنامه، دوایر حروف، ارسطو

۱. مقدمه

متون ادب فارسی به واسطه گستردگی زمانی و مکانی شکل‌گیری، رشد، نمو و تثبیت خود، جولانگاه اندیشه‌ها و عقاید متفاوتی است که در فرهنگ‌ها و جغرافیاهای گوناگون شکل گرفته و با واسطه‌هایی به فرهنگ فارسی‌گویان راه یافته است. گاه قسمی از این مقولات در بستری از شبه علم، خرافه، جادو و ... شکل گرفته و در جامعه رواج یافته است؛ بالطبع شاعران و نویسندگان فارسی‌گو نیز، تحت تاثیر فرهنگ جاری در زمانه خود به بازتاب این عناصر در آثار خود پرداخته‌اند.

از جمله این مقولات «حساب غالب و مغلوب» یا «حساب نیم» است که پس از اسلام رساله‌های متعددی از آن به زبان‌های فارسی، عربی و ترکی نگاشته شده و در کتاب‌های چنددانشی، ادبی و تاریخی نیز بازتاب یافته است. این مقوله همانطور که از نام آن برمی‌آید با استفاده از گزاره‌های ریاضی، خاصیت اعداد و معادله‌های به ظاهر پیچیده، قصد تشبیه به علم دارد و مولفان این حساب در اعصار مختلف برای ایجاد وجهه علمی، آن را به دانشمندانی مانند ارسطو، بطلمیوس و ... نسبت داده‌اند، از دیگر سو برای کسب مقبولیت عام برای آن از نام شخصیت‌های برجسته‌ای مانند امام جعفر صادق و امام علی بن ابی‌طالب نیز بهره برده‌اند. تعداد بی‌شمار نسخ خطی از این مقوله، در شرق و غرب عالم بیان می‌کند که سازندگان غالب و مغلوب در ایجاد محبوبیت و مقبولیت برای آن کامیاب بوده‌اند و توانسته‌اند با پوشانیدن جامه اعداد به آن، این نوع از شبه علم را به عنوان نوعی از علم در جامعه زمانه خود رواج دهند.

در غالب و مغلوب، با محاسبه نام طرفین درگیر در جنگ به حساب جمل و با ساز و کار خاصی که در ادامه به آن خواهیم پرداخت، سعی بر این بوده است که پیروز جنگ پیش از ورود به مبارزه مشخص شود، در واقع ما با نوعی فال‌گیری مواجه هستیم که طرفین جنگ با استفاده از اعداد سعی می‌کنند از سرنوشت خویش آگاه گردند.

از شاخص‌ترین متون ادبی که این مقوله در آن بازتاب یافته منظومه‌های خسرو و شیرین و شرفنامه نظامی گنجوی است و نوع کاربرد آن در ابیات این منظومه‌ها به گونه‌ای است که اگر با این مقوله آشنا نباشیم به درک درستی از این ابیات نخواهیم رسید.

در پژوهش پیش روی، سعی کرده‌ایم با استفاده از منابع دستیاب، بازتاب غالب و مغلوب در متون فارسی را نشان دهیم، انواع حساب غالب و مغلوب را مشخص کنیم، نحوه محاسبه آن را بیان نماییم تا ضمن شناساندن این مقوله گرهی از ابیات پیچیده نظامی هم گشوده‌شود، همچنین تا حد امکان سعی کرده‌ایم به سرچشمه‌های شکل‌گیری غالب و مغلوب بپردازیم.

۲. پیشینه پژوهش

در این مورد تاکنون مستقلاً پژوهشی صورت نگرفته است و تنها منابعی که می‌توان در این مورد به آن رجوع کرد شروخی است که بر آثار نظامی نگاشته شده و در آنها نیز شارحان آنچه از ابیات متن استنباط کرده‌اند نقل کرده و کاوشی عمیق برای خاستگاه و سابقه و نحوه محاسبه آن صورت نداده‌اند.

وحید دستگردی در شرح ابیات:

ز پرویز و ز شیرین و ز فرهاد همه در حرف پنجم ای پریزاد

چرا چون نام هر یک پنج حرف است به بردن پنجه خسرو شگرف است

ندانم خصم را غالب تر از خویش که در مغلوب و غالب نام من بیش

می‌نویسد:

«معنی این بیت با دو بیت بعد مربوط به علم طلسمات است و خلاصه آن این است که اسم ما سه نفر چون هریک پنج حرف است، چرا خسرو بر من غالب شده، در صورتی که مطابق علم طلسمات و وفق اعداد، نام من بر نام او غالب است و من باید بر او غالب شوم» (نظامی، ۱۳۷۸: ۲۴۴)

ثروتیان نیز در شرح همین ابیات اینگونه می‌گوید:

«مغلوب و غالب: اصطلاح علم حروف و اصطلاح خاص طالع‌بینی و فالگیری است که ظاهراً در جنگ‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفته‌است، شاعر این دو اصطلاح را در چندجا به کار برده ...» (نظامی، ۶۹۷: ۱۳۹۲)

ثروتیان از این بیت شرفنامه «اگر غالب از دایره نام توست / شمار ظفر در سرانجام توست»

استنباط کرده‌اند که جدول مربوط به این فالگیری به شکل دایره بوده و در ادامه به یکی از جداول غالب و مغلوب در فالنامه شیخ بهایی که «به شکل مربع است و حروف در مربعات قرار می‌گیرد» ارجاع داده است.

۱- بحث و بررسی

در کتابهای مختلفی در زبان فارسی از غالب و مغلوب یاد شده است، همانطور که گفتیم مهمترین و جذاب‌ترین آن‌ها را باید شرفنامه و خسرو و شیرین نظامی دانست، از آنجا که اشاره به غالب و مغلوب در آثار نظامی در مسیر داستان است طبیعتاً به جزئیات این مساله و نحوه محاسبه آن اشاره‌ای نشده‌است، همین مساله باعث می‌شود چند پرسش مطرح گردد، از جمله اینکه: آیا نظامی با شیوه محاسبه غالب و مغلوب آشنا بوده‌است؟ آیا این مقوله در منبع او بوده و او آن را بازگو کرده‌است یا خود آنرا به داستان افزوده‌است؟

در خسرو و شیرین آنجا که فرهاد در کار کردن کوه است و با خود از عشق شیرین می‌ماید و از شیرین شکوه می‌کند، می‌گوید:

ز پرویز و ز شیرین و ز فرهاد همه در حرف پنجم ای پریراد

چرا چون نام هر یک پنج حرف است به بردن پنجه خسرو شگرف است

ندانم خصم را غالب تر از خویش که در مغلوب و غالب نام من بیش

(نظامی، ۱۳۷۸: ۲۴۴)

در این اشعار می‌بینیم که فرهاد می‌گوید نام من و پرویز از پنج حرف متشکل است و درحالی‌که نام من در غالب و مغلوب بر پرویز غالب است چرا او در عشق شیرین بر من غالب شده‌است؟

نظامی در شرفنامه نیز در دوجا از غالب و مغلوب نام برده‌است، مورد اول جایی است که نقوماخس، معلم اسکندر، از او می‌خواهد چنانچه پادشاه شود ارسطو را وزیر خود گرداند، اسکندر می‌پذیرد هنگامی که بر تخت شاهی بنشیند ارسطو، پسر نقوماخس، را وزیر خود گرداند. نقوماخس به پاس این قول اسکندر، جدول غالب و مغلوب را در اختیار وی می‌گذارد.